

СПЕЦІАЛЬНО НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ «ПРОФЕСІЙНІ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ»

Ю.М. ЧЕМОДУРОВА

Україна, м. Запоріжжя

*КЗ «Запорізький обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти» ЗОР*

Проблема впливу професійної діяльності на формування свідомості особистості періодично знаходиться у фокусі уваги дослідників ще з часів древніх філософів. Особливо часто ця проблема обговорювалась в кінці XIX-го та на початку XX століть, коли в науці для визначення особливого феномену був введений спеціальний термін "професійна деформація". Сьогодні під професійною деформацією розуміють деструкції особистості, які виникають у процесі виконання професійної діяльності, негативно впливають на продуктивність цієї діяльності та на психологічну структуру особистості в цілому.

У широкому сенсі, професійна деформація - це відбиток, який професійна діяльність накладає на людину. У вузькому сенсі, професійна деформація - це зміни вже сформованої структури діяльності та особистості, що негативно позначаються як на продуктивності самої праці, так і на взаємодії з іншими учасниками цього процесу. Можна констатувати, що багаторічне виконання однієї і тієї ж професійної діяльності усталеними способами призводить до розвитку професійно небажаних якостей та професійної дезадаптації фахівців.

Окремі аспекти цієї проблеми освітлені в роботах С.П. Бесонова, Р.М. Грановської, Л.Н. Корнесової, А.К. Маркової. Дослідники відмічають, що деформації розвиваються, в під впливом умов праці та віку людини, спотворюють конфігурацію особистісного профілю фахівця й негативно відображаються на продуктивності діяльності. В найбільшому ступені професійним деформаціям піддаються професії типу "людина-людина". Це викликано, за думкою С.П. Безносова, тим, що спілкування з іншою людиною обов'язково включає й зворотній вплив на суб'єкта взаємодії [1]. Крім того, професійні деформації по-різному проявляються у представників різних професій. Так, найбільше професійним деформаціям піддаються представники соціономічних професій, які постійно взаємодіють з людьми - це лікарі, педагоги, робітники сфери обслуговування й правоохоронних органів, держслужбовці, керівники, підприємці та інші [1; 3; 8; 9].

Аналіз психолого-педагогічної літератури з урахуванням різних підходів (діяльнісного, індивідуального, феноменологічного) щодо вивчення проблеми професійних деформацій дає можливість констатувати, що у авторів немає єдиного загального уявлення про систему професійних деформацій. Більшість авторів, торкаючись питання професійних деформацій, розглядають лише дві-три професійні деструкції, не пов'язуючи їх з іншими профдеформаціями. Автори, в теорії яких питання професійної деформації розкритий докладно, як наприклад А.К. Маркова і Е.Ф. Зеер, не суперечать один одному, але й не дають єдиної цілісної картини, представляючи кожен свою класифікацію професійних деформацій.

Так, за думкою А.К.Маркової, професійна деформація проявляється у негативних змінах в професійній діяльності й поведінці. Однозначно пов'язує дане явище з негативними змінами соціально-психологічної структури особистості. Наприклад, змінюються стереотипи поведінки, професійні навички, стиль спілкування й формуються навички, які ускладнюють успішне здійснення професійної діяльності.

Серед основних тенденцій професійних деструкцій А.К. Маркова, зокрема, виділяє вісім. Проявами професійної деформації при цьому можуть бути: формальне ставлення до виконання функціональних обов'язків, перенесення більшої частки специфічних професійних дій, стереотипів та установок на поведінку поза роботою та інші. Крім того, професійна деформація викликає небажані перетворення й власне психічних характеристик індивіда.

Мова йде про психічні процеси, стани, властивості, якості особистості та свідомі й підсвідомі компоненти структури особистості [9].

Якщо ж говорити про структурні складові професійних деформацій особистості, то найбільший інтерес представляє концепція Е.Ф. Зеєра щодо проявів професійних деформацій. Е.Ф. Зеєр відзначає неминучість професійних деформацій, підкреслює унікальність ансамблю деформацій в кожній окремій професії [4] та виділяє чотири рівня проявів професійних деформацій: 1) загально-професійні деформації, що є типовими для працівників конкретної професії та простежуються у більшості працівників зі стажем; 2) спеціальні професійні деформації, що виникають у процесі професійної спеціалізації; 3) професійно-типологічні деформації, що обумовлені накладенням індивідуально-психологічних особливостей особистості (мотиваційно-потребнової та емоційно-вольової сфер, темпераменту, здібностей, характеру) на психологічну структуру діяльності; 4) індивідуалізовані деформації, що обумовлені багаторічним виконанням професійної діяльності, психологічним зрощенням особистості й професії, що призводить до виникнення надякостей або акцентуацій: гіперактивності (більш ніж високого ступеня прояву психічного відображення у формі психічних актів, дій, діяльності, поведінки), професійного ентузіазму, надвідповідальності (надмірно вираженого інтернального локусу контролю, більш ніж стійкої якості особистості, що виражається в прийнятті людиною відповідальності за події, що відбуваються з ним, пояснюючи їх своєю власною поведінкою, помилками тощо), трудового фанатизму, що полягає в прихильності професійній діяльності, доведеної до крайнього ступеня і відображається в діяльності та спілкуванні [5].

Що стосується зарубіжних концепцій професійних деформацій, то в зарубіжній психології інтерес до так званого синдрому "психічного вигорання" виник ще в 70-х рр. ХХ ст. Сьогодні ж ця проблема широко вивчається в контексті професійних стресів й "вигорання" (у широкому змісті) трактується як довготривала стресова реакція або синдром, який виникає внаслідок тривалих професійних стресів середньої інтенсивності [11].

Термін «професійне вигорання» (англійською мовою - "burnout") ввів американським психіатр Х.Дж. Фрейденбергер у 1974 році для характеристики психічного стану здорових людей, які інтенсивно спілкуються з клієнтами, пацієнтами, постійно перебувають в емоційно навантаженій атмосфері при наданні професійної допомоги. Далі синдром "burnout" дослідники все більше почали пов'язувати з психосоматичних самопочуттям, співвідносячи його зі станом передхвороби [2].

Н. Е. Водоп'янова особливо підкреслює, що синдром "burnout" є особистісною деформацією внаслідок емоційно утруднених або напружених стосунків у системі "людина-людина", є негативним наслідком міжособистісних робочих комунікацій (в контексті професійної діяльності) та має пряме відношення до збереження здоров'я, психічної стійкості, надійності та професійного довголіття фахівців, включених у тривалі міжособистісні комунікації [2]. Сьогодні дослідники виділяють близько 100 симптомів, пов'язаних з "психічним вигоранням", серед яких агресивні й занепадницькі почуття, безсоння, зловживання алкоголем, негативне ставлення до роботи, переживання почуття провини і залежності, психосоматичні захворювання та інше.

Американські психологи С. Maslach і S. Jackson відзначали, що можливість проявів синдрому "психічного вигорання" обмежується представниками комунікативних професій і підкреслювали, що професійне вигорання - це синдром "психічного вигорання" (українські еквіваленти терміну "burnout" - "згорання", "вигорання"), який розглядається в аспекті особистісної деформації професіонала під впливом професійних стресів [10].

Щодо структурних складових професійних деформацій, то в зарубіжній психології синдром "вигорання" розглядається деякими авторами як одномірна конструкція (А. Pines, Е. Aronson, А. Shirom) - тобто як стан фізичного і психічного виснаження, викликаного тривалим перебуванням в емоційно перевантажених ситуаціях, де головним чинником "вигорання" є саме емоційне виснаження, а додатковими компонентами виступають поведінка, що призводить до деперсоналізації, або власне когнітивно-емоційне "вигорання", що виражається в редукції особистих досягнень (деформаціях суб'єктивної оцінки власних можливостей) і має безпосереднє значення для соціального здоров'я [10].

Виділення іншими авторами афективного та настановного компонентів професійних деформацій дає можливість сприймати синдром «вигорання» як двовірну конструкцію. Так, V. D. Dierendonck, W. Schaufeli, J. H. Sixma запропонували свою концепцію "burnout", де емоційне виснаження виступає "афективним" компонентом і проявляється у скаргах на своє здоров'я, фізичне самопочуття, нервові напруження, емоційне виснаження, а деперсоналізація - "настановний" компонент, який полягає у зміні ставлення до пацієнтів або до себе [2].

Слід зауважити, що деперсоналізацію як складову професійних деформацій особистості не слід ототожнювати із загальноприйнятим визначенням деперсоналізації в психології взагалі й в клінічній психології зокрема (тобто деперсоналізація як розлад самосвідомості особистості, втрата свого "Я", виникнення ефекту відчуження від своїх думок, почуттів, дій [7]).

Звичайно, найбільший інтерес викликають концепції зарубіжних психологів B. Perlman і E. Hartman, які виділяються три складових професійних деформацій: 1) емоційне і/або фізичне виснаження - відчуття емоційного перенапруження, відчуття спустошеності, вичерпаності своїх емоційних ресурсів; 2) деперсоналізацію - виникнення байдужого і навіть негативного ставлення до клієнтів /пацієнтів (контакти з людьми стають формальними, знеособленими; виникають негативні установки, що можуть мати прихований характер, але з часом це призводить до конфліктів; 3) знижену робочу продуктивність - зниження самооцінки своєї компетентності, негативне сприйняття себе як професіонала, невдоволення собою, негативне ставлення до себе як особистості [6].

В свою чергу, С. Maslach і S. Jackson створили концепцію синдрому "психічного вигорання" як тривимірний конструкт, що включає до себе: 1) емоційне виснаження як основну складову "професійного вигорання" (переживання зниженого емоційного фону, байдужість або емоційне перенасичення); 2) деперсоналізацію - деформацію відносин з іншими людьми (в одних випадках - це надмірна залежності від інших; в інших випадках - підвищення негативізму, цинічності установок й почуттів щодо реципієнтів (пацієнтів, клієнтів, підлеглих, колег та ін.)); 3) редукцію особистих досягнень (або тенденцію до негативної оцінки себе, своїх професійних досягнень та успіхів, негативізм, редукцію власної гідності, обмеження своїх можливостей та обов'язків щодо інших, зняття з себе відповідальності). На основі цієї концепції тривимірності професійних деформацій був розроблений опитувальник "Maslach Burnout Inventory" (MBI) [10].

Таким чином, орієнтуючись на вищезгадані позиції і підходи щодо розуміння категорії професійних деформацій особистості, можна узагальнено представити наступним чином: під професійними деформаціями особистості розуміють, по-перше, деструктивні зміни особистості в процесі виконання професійної діяльності; по-друге, зміни у вже сформованій структурі діяльності та особистості, що негативно впливають на продуктивність праці та взаємодію з іншими учасниками цього процесу; по-третє, деструкції особистості, що породжують професійно небажані якості та змінюють професійну поведінку людини.

Література:

1. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности. — СПб., 2004. — 272с.
2. Водопьянова Н. Е. Синдром «психического выгорания» в коммуникативных профессиях // Психология здоровья / Под ред. Г. С. Никифорова. — СПб., 2000. — С. 443-463.
3. Грановская Р.М., Крижанская Ю.С. Творчество и преодоление стереотипов. — СПб., — 1994. — 192с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий. — М.: Акад. Проект, 2003. — 336 с.
5. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Психология профессиональных деструкций. — М.: Акад. Проект, 2005. — 240с.
6. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. — СПб.: Питер, 2001. — 752с.
7. Конюхов Н.И. Словарь справочник по психологии. — М., 1996.—160с.
8. Корнеева Л.Н. Профессиональная психология личности // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Под ред. Г.С. Никифорова. — СПб., 1991. — 152с.
9. Маркова А.К. Психология профессионализма. — М.: Знание, 1996. — 308с.
10. Полякова О. Б. Психогигиена и профилактика профессиональной деформации личности: В 2 ч. — Ч. I: Профессиональные деформации личности. — М.: МГУТУ, 2004. — 88с.; Ч. II: Психопрофилактика профессиональных деформаций. — М.: МГУТУ, 2004. — 88с.
11. Практикум по психологии профессиональной деятельности. —СПб.: СПбГУ, 2000. — 304с.